

CLASS - 5

Nagaland Heritage Studies

SÜMI

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 5

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

NAGALAND HERITAGE STUDIES | CLASS 5 - SÜMI

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition 2023

Illustrator: Imtinungsang Longchar

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

SHOTÜGHÜTSA

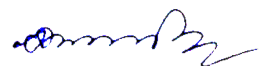
Shiaye kütsüu atsaqo vikithe eno thuwulu peni keu no India yepekau kimiji ke. Nagaland State ye aghulo, ikemu shiaye eno atsa ye kutomo ani.

Ike, akiphiki lo atsa kiphi pepe ape keu ye atsa likhi ithive peni keu ku mono atsa kighithi mütsa panou mhashoghi ithi küqha peni ye ke. Ikemu Nagaland yepeka no wove keu mipeqo lo hitoi keu do kivi tsü müla no ighive. Eno akiphi kakuqo ye akichiu no tsüsümiw nakulu thime eno pebide keu kiphiqo likhi ke.

Ishi dolo no Nagaland yepeka qho lo kighithi laka no Nagamiu xügho lau no NAGALAND MHEGHI KIPHI (NAGALAND HERITAGE STUDIES) ipi no itimiyo pelo phipeni ye yephe akeu ghenguno akishe kije tsü ani.

Hi vexükiphe hipau ye qeti hukuthu likhi aphi. Eno ite dolo kaku hipaqo pe 2018 nguno hulau itimiyo pelo phipeni ye kughu akeu hu thoghiu ye hi nguno akiviu shi müla woni a kepi pülü ani.

Itimiyo igho no akumuto shi hakite akeu ye kaku hipaqo lono kiu shika-qopheni keno azükini shi pükapütsa phi no pütütaw aza tsa eno mhashoqo ithi moayesae. Hi ithi lo; pütüta tsa eno pekishe ighi keu mhasho pühave a ye pütütau lhomichi (Identity) ghi pühave nani.

(Dr. H.S. ROTOKHA)

Akiyeu

Sumi Literature Board

1. Nagami Ye Kiu Kishi No Pütüta Shiaye Je Kuphelu Keno - I	1
2. Iwu Nagaland	6
3. Nagaland lo Tiqhetini – I	9
4. Nagami Ye Kiu Kishi No Pütüta Shiaye Je Kuphelu Keno - II	16
5. Akhi eno Ayipu (Nagamiu Küghakichetsa)	22
6. Nagaland Lo Tiqhetini – II	26
7. Nagami Ye Kiu Kishi No Pütüta Shiaye Je Kuphelu Keno - III	31
8. Nagaland lo Tiqhetini - III	37
9. Aqoaho Shi Chosü - Nagami Mheghi Kughupu	43
10. Nagami Ghakütsa Tüpalishi - Sümi	48

Akiphi 1

Nagami Ye Kiu Kishi No Pütüta Shiaye Je Kuphelu Keno - I

Ithini keu kimijiqo:

1. Nagamiu shiaye qo je eno pano kungo aa hukuthu ithi lo.
2. Nagamiu xülhe ghili ithi lo.
3. Akiphiqo vethalu ghi phi lo.
4. Akiye eno akipi lono shika püa keu vethalu lo.
5. Atsathi kiiqo kitheqo ghi ithi lo.
6. Shiaye kütamiqo ghili ghi ithi eno ikhilu kile lo.

Nagami ye kiu shi ye shiaye jeli kutomo kije pe ani kea? Ti ye atsa eno meshomheghiqo kütüta kehu ke. Pa nongu hukuthu kungo aa vechewo no shiaye aghili süqeqo eno ayeghi ghili ghi kighithi kilelu ani.

1. Phom

Phommiqo ye naghuto qha lo xü küami tile hi no apuqo akivi shi ithukulupu shi cheni. Hipau aa lo atokütsüqo eno naghuto qha ye alhoaye lono khüngküsü no nhape acheni. Phom kiiqo ye “khüngküsü”. Itehi kungo a ye khaghi Phom puasü no alaghi kini lono phuthewo keu aa. Lakhi no ‘Ying’ eno lakhiu no ‘Long.’ Panoqo ye ‘Yinghilong’ no pano kungo a hukuthu eno phuthekuwo a ipi cheni.

2. Lotha

Kütamishaiyetoi, Lothamighi Manchuria, China phu lono Khezhakenoma Nagamiu atoghi lono phuthewo ipi cheni. Ikemu timi kütomo shive kehu ahuu phuthewove. Wuche kelo aghoki katha sü shiaye kütamigo ghi kache wuve. Shiayeh kütamigo no alokümüsü pe pa noqo ghili inju kelo timigo no "Latha" ipi tipau kiqu ye "azüu wuva" ipi khochile. Atsathi "latha" no "Lotha" ipi piwove eno amuqo hipaqo pe wuve keu momu azü wuve kemi ipi ithive no ti shi pi wove.

Akiye küttau kiqu lo ye Christianity ighi mipi lo, Lotha shiayeqo ye Alhou jeli kütomo müla eno aghükishi shi che. Pa noqo ye, Lotha tae roe jipo kepi pi che, tipau kiqu ye akuchopu pesü aghükishi shi müla che keqo ipi pi ani. Ado hami thiu ye akughukhou lono Lotha ipi pe wuve. Britishmi yepeka hiyam mipemi J.P. Mills no Lhota Naga pi akiye shi tsu kemu, athiu ye "Lotha" ipi shikümüzü ve.

3. Konyak

Akini vuve ke thiu no pano shiaye ye kihiküsümi shi che keu kümüsüju lo? Ti ye Konyak shiaye no shi che keu. Pa nongu ye pano likhi pano vilo "Na-ga" ipi che hipau kiqu ye 'akini'(na) eno 'akighipe'(ga). Itimi shi akelo no akini vuve no pano kütta shi kimichilu peni ye ke. Itaghi Konyakqo ye 'Kah-Ha,' ipi che

'Kah' kiqu ye atoghi eno 'Ha' kiqu ye aghakhu timigo eno atoghi lo küamigo. Akini vuve eno aphi lo aye shisü keu no Konyakmi ipi kimchi tsü che. Konyak kiqu ye akiye kini ani, atüghiu ye atsa akuhu kini ani ti ye 'Khao' momu akütsü, eno 'Nyak' momu tsümbui kughengu pa noqo sa ye tsümbui kehu. Akiye akiniu ye "Kong-Nyak" tipau kiqu ye 'Angi lo aye shisü keu.' Konyak ipi keu ye Britishmi no piphe kenia ipi pülü cheni.

4. Kuki

Nagaland lo Kuki shiayeqo ye ‘khul’ lono huthu ighi püani, tiye China mta lo ani tipau kiqu ye atuki momu ayeghiqhou. Ti shimu Burmeseqono ‘Chin’ ipi che, eno Bengalimi Chittagong to lo akemi no Kukiqo pesü ‘Kookies’ ipi kucheni. Britishmi no ighive ke thiu no hiyam za-kiqu lono ‘Kuki’ ipi ku wove.

5. Sangtam

Kughou Britishmi no ahuu Sangtam yeghi lo ighi keno, pa nongu sakipheu Woodthorpe no panoqo ye khila no ighi kea pi inju kelo pa nongu ye, “Sangdang” ipi khochile. Atsa Sangdang kuchou lo ye asükhache, kughengu pa nongu ye tupuku keu akhache ki lo xüche. Itaghi tipau no pa nongu puasü phu je. Ti shimu, British hiyam mipemi no pano je ye Sangtam ipi akiye shive tsü eno ti thiu Sangtam je ye yapaka zakütsü kiqu lono peitha wove.

Atsakiqi:

1. Alhoaye – Thosü lono ache keu.
2. Phuthewo – Aphu kithe kishi.
3. Tattoos – Aphi lo aye shisükiu.
4. Alokümüsü – Timi kütami ghenguno akükümüsü shi che kemi.
5. Apuasü – Khaghi pu asünoqo.
6. Tupuku – Kiukiu mo qhemghai müla puku keu.

Qokiphe

A. Hipaqo khochile lo.

1. Phom kiqu ye kiu kea? Phom huthu ghili lhetsü lo.
2. Khile no Lothami huthu kea? Tipau kiqu ye keu kea?
3. Lotha shiaye qo ye pano likhi pano vilo kiu kuche kea?
4. Kuki shiaye ye khile no huthu kea? Ti ye khile ani kea?
5. Sangtam puasü qo phu je ye kiu kea? Tipau kiqu ye kiu kea?
6. Konyakqou akiye kini akeu lhetsü lo?

B. Atsajo hi pajo achipiu lono kime lo.

1. Lotha	kungküzü pe kimighi.
2. Phom	Burmese no 'Chin' ipi che.
3. Sangtam	azüuu wuva.
4. Kuki	aphilo aye shisü.(tattoo)
5. Konyak	tupuku keu khache ki.

C. Kuchou keo kichileu kea.

1. Lothaqo ye _____ China lono phuthewo ipi cheni.
2. Phommiqo ye _____ qha lo xüküami tile hi no apuho akivishi ithukulupu shi che.
3. Kah kiqu _____ eno ha kiqu _____ Konyak tsau no.
4. Bengalimi Chittagong to lo akemi no Nagaland lo Kuki shiaye qo ye _____ ipi kuchen.
5. British hiyam mipemi _____ no Sangtam ipi akiye shive tsü.

D. Atsajo hipaqo khino kuchou eno kichileu keno akimichi shi tsü lo.

- a. Konyakmi ye akini vupheve ke thiu no kihiküsü lu cheni.
- b. Phomi no 'Yinglong' khape hukuthu kungoa ipi cheni.
- c. Lothami ye Khezakenoma phu lono puthesüsü ahuu puthe wuve.
- d. Khalaumi no Sangtami sasü küpütsalu tüghiu ye J.P.Mills British kijemi ipi cheni.

E. Atüna sasü kümütsa ngo no atsathi hipaço khape atsajo shi eno kiphimi kümütsü lau küsaje lo.

Khanikhaji

Huqhehuli

Chukhepuku

F. Akiphi hipau lono ashiaye lakhi no no pulo keu je kishephe lo eno kiu ghenguno no ye ashiaye tipau kishephelu keno pano ghili atsathi 70-100 akiye shi lo, kichekipiye pano chuqukusho, pepumini, aghilijeli kga(etc). Pano jutho mu shisü eno ajutho kiki lono ghi o likhi o tsathi pe ye lu nani.

Akiphi 2

Iwu Nagaland

Ithini keu kimijiqo:

1. Leshele hipau alekukungo ghola lono pipuku pipiqi shi phi lo.
2. Leshele ghili akhoto vethalu no akipi eno akiye shi lo.
3. Leshele kiqi lono inju akeqo khochile lo.
4. Atsa ghügha ashekhau küma kimihi keu ithini.
5. Akiye eno akipi lono shikapü akeu kiqi lono vethalu lo.
6. Ni likhi ni sütsüni eno ni likhi ni shi aghauqo ithini.

Khile hi asütsüni kupu no Akükau no nga keno,
Khilehi ashí aghau no li kheu keno
Khilehi ayeghiqha no ithikümla shunaqha keno
Eno tokulu xüghili paqo akhani
Khile naghuto no qhemughai
Eno khetsünhe no ashou kivi keno
Hi no Nagaland, iwu Nagaland

Khile kikimiye no azükucho kije keno
Eno azü tipau no aloino keu keno
Khile aghokulu aa no athi pithi ani keno
Eno amulo kumto no ayeghi pola lo ani keno
Khile atsütsü no
Akiqheu eno akümüsa küküha ghüshimi
shosüve keno,
Hi no Nagaland, iwu Nagaland.

- Rükulü Kezo

Atsathi qo kiqi

1. Asütsüni	– atsüni eno asübo jeli.
2. Ashiaghau	– tüghashi eno aghau jeli.
3. Ithikümla	– küsüuu no qhi pü akeu nhemgha.
4. Tokulu	– aghükishi lo tolu keu
5. Aghokulu	– pülükibe momu pulopini keu hami lau
momu shiaye lau.
6. Amulo kumuto	– müsa ighi mo kemi.
7. Ghushimi	– aghüshi lo aghütomi.
8. Akiqheu	– amulo kumuto,akümüsa kühä keu.

Qokiphe

A. Akiphi phiideni keu: Kiphimiyo pelo no aqoshi no Leshele phiphe,atünashi no phiphe eno lüthü pelo no phiideqho phiideqh ipelo.

B. Hipaqo khochile lo:

1. ‘Iwu Nagaland’ Leshele lo asütsuni eno ashiaghau ye kiuqo kea?
2. Nagaland lo akhoto meküa leshele lo akeqo akiye shi lo?
3. Leshele lo akiyeu ye kiu kiqi lono “Eno tokulu xüghili pa qo akhani” ipi ani kea ?
4. Leshele lo khunoqo vilo akümüsa küküha kemi ipi ani kea? Eno kiu ghenguno kea?
5. “Khile kikimiye no azükucho kije keno Eno azü tipau no aloino keu keno” Hipau kiqi akiye shi lo.

C. Kümüsa akeu lo shepichive lo:

1. Khilehi asütsüni kupu no Akükau no _____ eno ashiaghau no li _____.
2. Khile naghuto no _____ eno _____ no ashou kivi.
3. Khile aghokulu a no _____ eno amulo kumto no _____ pola lo ani keno.
4. Khile _____ no akiqheu eno akümüsa küküha _____ shosüve keno.

D. Akukughu:

Asütsüni eno ashiaghau hi paqou anguhi 5 (pungu) sükümxá lo akeqo pekumqo lo eno ou scrap kaku lo da lo.

E. Ningu ye kiu kishi no ashiaghauqo eno aghasaqo sükusho shi moayesa kea? kiu gholau no shilu nani keno tsaqüyi kümüsüju no ajeli küthü momu bidi lono akiye shi lo.

F. Aküküpütsa kümülaqo:

Kiphimiqo dolo aloji küthü shi kijeve lo. Aloji lakhikhi pelo no aqhou atsathi akeu khape atsajo shiju pelo. Aloji lakhi lo kiphimi lakhi pelo no kümütsü no chilulupu qhemi lono phisüju khape lo.

Aghokulu

Amulokumuto

Aqokighemi

Tokulu

Akiphi 3

Nagaland lo Tiqhetini - I

Ithini keu kimijo qo:

1. Ni shiayeu tiqhetini jeli eno pini che keu kiqi ithiluni keu.
2. Shiaye kütamü tiqhetini jeli ithilu eno akiviu ikhiluni keu.
3. Atsa ale kithe shikalu eno peithaluni keu.
4. Akithe shikalu nani ipi kümüsü no akiphi mqo hipau phini keu.
5. Ni likhi ni tsa akivishi pithi eno akiye shilu nani.
6. Akiye eno akichi tsa lono pi keu akivishi vethaluni keu.
7. Shiaye kümütsü ahiphi shi peitha eno pimhe chekeqo ithiluni keu.
8. Ni likhi ni shiayeu tiqhetini eno shiaye kütamü tiqhetini lo akivi akeqo ithiluni keu.

Nagaland ye tiqhetini yeghi ipi cheni. Nagaland lo shiaye akeqo kümütsü pütüta shiayeu tiqhetini pini acheni. Nagami akichiu no alukichi no akhoto shi achekeu vechewo tiqhetini jeli hipaqo akichiu no alukichi küdau kütshükime ghi pini acheni.

Wove keu lo ye tiqhetini hipaqo lo chinechini eno akümülagho pesü akiqheu lhou lau tsü che. Ikemu ishi tiqheli lo ye aghulhu shi keu eno pini keu jeli lono tiqhetini hipaqo ikhilu acheni.

Aoleang Monyu

Tiqhetini hipau ye Konyak shiayeqow tiqhetini akijeu eno hi ye aghi xüve ke thiu no tiqhetini hipau Ghixü qhi lo amipe atsü tsü apine do atüghiu lono pini cheni. Tiqhetini hipau lo akughushuu

ghawu Wangwan timi gholo akeu ikhilu eno hipau kimihi shi ghi morung lo aphobo qhemghai shosü cheni. Ti shive no aghungu hipau vilo ighi no ni gholo pini küqha lo ipi küsü cheni. Wove keu lo tiqhetini hipau ye atsala 6 pini che eno aghamiqo ye akha kükha, ashi küha, alekiphe, akighilhe eno aghulhu jeli shi che.

Metümnyo

Tiqhetini hipau ye Yimkhiung shiayeqo no Saghiqhi 8 lono pini cheni. Yimkhiungqo no pülü che keu no kiptimi no angulho 6 eno totimi no angulho 5 ishi acheni eno tiqhetini hipau ye anga kithe

punu keu ngulho pini akeu ke ipi cheni. Tiqhetini ghulhu lo kiptimi punu a ye ashi leqhi 6 eno totimi punu a ye ashileqhi 5 ishi pesü mûla cheni. Tiqhetini lo aghulhu, shoupau kishi, ashimi aghümi tsa qhive eno kipitimi totimi dolo tsüti woti xe momu atsa küghüta keu shi cheni.

Mimkut

Kuki shiaye no Luuqhi 17 lono tiqhetini hipau pini cheni. Tiqhetini hipau ye athi“mim” – akithi ipi keu lono ipeghi ani, athi hipau ye pa nongu no ayeghi shou ipe ghive ke thiu no phuphelu keu ke pi aküpülü

shi cheni. Kukimiyo ye pa nongu ye kuchou lo ye ayeghi qhou ache pi pülü che. Ikehu Mimkut pini che keu ye Thilha (tüghaküsa) khu no yeghi qhou ayepe cheni keno tipau mulo vepiqi tsüni ye ke.

Tokhu Emong

Tokhu Emong ye Lotha shiaye qo no Ahunaqhi 7 lono pini cheni eno hi ye ghile huve ke thiu aghulhu shi keu tiqhetini ke. Tiqhetini hipau lo aphu ngu no khalacheu kapehu che mo eno ashi

ghe pesü aküsami tsükile cheni. Kijiliu ami shi no tipau sühope pülhükile cheni. Eno aküsami dolo shikumüto eno aghümi dolo akipimi qhikile tsü cheni.

Sekrenyi

Sekrenyi ye Tsüngumiyo (Angami) no Süphuqhi 25 lono pini cheni eno hi ye shikimthe tiqhetini lakhi ke. Aphu lo azükikhi akeqo shikimithe, aphu shikimithe eno tile hi no kipitimiyo no azü kutchu cheni,

ishi no küsükini eno shilüküsa shikimithe cheni. Shikimtheve keu zükikhe lono azü pe ighi no kipitimiyo no pa nongu no pepu akeu tiphimini lo azü küsalepuku ghi shikimithe cheni; eno totimiyo no aki lo azü pele ghi aki tsükuchoko shikimithe cheni. Chinechini shi no shikimitheve ke thiu no aghulhu eno aghili jeli shi cheni.

Chega-Gadi

Liangmaishiayeqono Ghileqhi
31 lono tiqhetini hipau pini
cheni. Awudu kuloghi heqhi
no timiqo kükümügha tsü
peni ke müla cheni. Tipa thiu
aghami kümütsü no “Tibai
baibo” ipi igha alu lo hughi

cheni. Hipau vechewo tūghashi alu lono hapu pove akeu michi ke.
Ikemu Chega Gadi ye lhothemiqo no kughupu kighini kile keu shi
cheni. Ti shi no atüna shi pu khalau ipe no lakhi no lakhi ithikile no,
totimi no alibe shi no kuchu kusho shi cheni. Akibolomi kuthu kile
eno hula hila miqo aqo shi aghulhu shi cheni.

Atsathiqo kiqu:

1. Ghile	–	athi kulu do.
2. Kapewu	–	hula hila wu keu.
3. Yisü	–	axapiti yisü keu.
4. Angulho	–	angugha aghi lho keu.
5. Akughushuu ghau	–	alhou toi keu.
6. Tiqhetini	–	apine ghulhu.
7. Küsükini	–	ashiaji lo ghime küsü.
8. Shiluküsa	–	ado aghuloki vi mo keu.
9. Shikimtheve keu	–	aphimipi eno akiqo akimithe shilu
keu.
10. Aphi shikimithe	–	akimithe zü kuchu keu.

Qokiphe

A. Shiaye eno Tiqhetini aqhou akeqo achipiu lono kimeve lo:

Shiaye

Yimkhiung
Lotha
Konyak
Kuki
Liangmai
Angami

Tiqhetini

Chega Gadi
Sekrenyi
Aoleang Monyu
Metümnyo
Mimkut
Tokhu Emong

B. Atsajo lo atsathi tomo no akeu lo achipiu pe akiye shi lo.

1. Tiqhetini shi che keu ye akümülagho pesü aqiqueu_____ lau tsü che.
2. Nagami ye akichiu no_____no akhoto shi che.
3. Konyakmi tiqhetini ye_____.
4. Yimkhiungmi ye tiqhetini ghulhu lo kipitimi punu a ye ashi lheqhi___ eno totimi no__.
5. Lothami tiqhetini ye _____dolo shikumuto eno aghümi dolo akipimi qhile tsü cheni.
6. Liangmami ye _____ kuloghi heqhi no timiqo kümügha tsü peni ke müla cheni.

C. Hipaqo khochile lo:

1. Khu no shiaye tiqhetini lo aphu ngu no khalacheu kapewu che mo?
2. Kushi ye Aoleang Monyu ikhilu cheni kea? Aphubo shosü keu kiqu?
3. Tiqhetini Metümnyo ye kushi ye anga kithe punu akeuqo ghenguno akhoto kea?
4. Tsüngumiyo (Angami) ye pano qou tiqhetini lo kishi pano likhi pano shikimithe cheni kea?
5. Khi khiu tiqhetini no lhothemi ikhulu cheni? Eno pa noqo ye kiu jeli shi cheni kea?
6. Kukiqo ye ku shi ye Mimkut ikhilu cheni kea?
7. Akukhuaye kini no no ashiaye tsügho lo ahiphi shi ithulu akeqo pe akiye shi lo?

D. Boküsü lo tiqhetini hipaqo ye kiu tsalani lono pini cheni keno akiye shi lo.

Tiqhetini je	Kiu ghuloki lono pini cheni kea?
Metüm Nyo	
Mimikut	
Aoleang Monyu	
Tokhü Emong	
Chega Gadi	
Sekrenyi	

E. Achipiu khochile lo:

1. **Kuki shiaye kuchou lo ye khile ache kea pi pülü cheni**
(a) aghasa lo (b) atuxu shou
(c) ayeghi qhou (d) aghoki mükü.
2. **Khikhiu tiqhetini lono ghile huve ke thiu aghulhu shi cheni kea?**
(a) Sekrenyi (b) Tokhu Emong
(c) Aoleang Monyu (d) Metümnyo
3. **Kiu shiaye Sekrenyi lono a phi shikimithe (azü kuchu) cheni kea?**
(a) Ghile thiu aphi shikimithe
(b) Kusakügha ghungu lono putosü
(c) Kösükini eno shilu küsa shikimithe
(d) Akughushu ghungu Wangwan küsü
4. **Ashi leqhi 6 eno totimi punu a ye ashi leqhi 5 ishi müla keu khu now tiqhetini lono kea?**
(a) Metümnyo (b) Tokhu Emong
(c) Mimkut (d) Sekrenyi
5. **Tokhu Emong lo ashi ghe pesü aküsami tsükile keu kiqu**
(a) Aküsami dolo shikumüto eno aghümi dolo akipimi qhikile ishi cheni.
(b) Ajekipimi likhi ikhilu.
(c) Angulho akithe punu keu pini akeu.
(d) Thilha (tüghaküsa) mulo vepiqini ke.
6. **‘Tebai Bailo’ ipi igha keu kiqu**
(a) Timi alu lono hapu pove akeu michi ke
(b) Tiqhetini Chega Gadi kütüghü kütsü
(c) Kighini kile keu.
(d) Tüghashi alu lono hapu pove akeu michi ke

F. Akiphi phijukuto lo eno atsathi lakhi khape iniju akeqo khochile lo.

1. Ghile huqhive ke thiu no tiqhetini pini che keu_____.
2. Aphikimithe tiqhetini _____
3. Athi yisüve no tiqhetini pini che keu_____
4. Nibonilei ghile hulupeni ye lhoxü heqhi no tiqhetini pini che keu_____

G. Kümüsü jukuto no khochile lo:

Atüna shi iqa momu amuqo shi no iniju a keqo küpütsa lo.

- a) Kiu kiu tiqhetini lo o kūsau pimu no no phive keu dolo khi khiu ki shini keno eno ti ye kiu ghenguno kea?
- b) Kiu shi ye khaghi Nagamiqo ye chinechini jeli kutomo pini no akümüla gho pesü Alhou müla che kea?

Akiphi 4

Nagaland lo Shiayeqo ye Kishi Pe Pütüta je Kuphelu - II

Ithini keu kimijiqo:

1. Nagamiu shiayeqo je eno pano kungo aa hukuthu ithi lo.
2. Nagamiu xülhe ithi lo.
3. Akiphiqo vethalu ghi phi lo.
4. Akiye eno akipi lono shika püa keu vethalu lo.
5. Atsathi kiqiqo kitheqo ithi lo.
6. Shiaye kütami ghili ghi ithi eno ikhilu lo.

6. Yimkhiung

Aghuloki lakhi lo athazü kini ache ikemu amipe kutomo kütüta shive. Lakhi no lakhi phuju pühave no ache eno ado kushuwo lono amulo ime a che. Ike ado kushuwo phuju kile che keu hu ghulo lakhi ye alokivi shi kuthuluve. Eno alokivi kije lono aphu kithe khaqhilu no tipau a pe Yimkhiung Awün kulu. Züküsa ye Yimkhiung tipau kiqi ye ‘phu’ eno ‘tokulu’ eno thiküsa ye Awün tipau kiqi ye ‘Aqau.’ Atsa hi küma kiqi ye, “Aa aqau momu kuchou a kilehi küma athazü no ashekha lo phu kileluve keu kiqi”. Yimkhiung je azüu ye yepeka kikithi lono phulu ani keno shiaye je kuchou ye Yimkhiungrü kemu athiu no Yimkhiung ipi ku wove.

7. Zeliang

Zeliang ye timi amuqo kini Zeme eno Liangmai kuma pesü pi ani. Pano ye aghakütsa shi Peren Distrik Nagaland state lo ngo lu akeqo ke. Ghixu qhi 1943, ghuloki lo C.R. Pawsey khuwu Deputy Commissioner Naga Hills Distrik lo ache keno pano amuqo hiküma pesü Zeliang Naga shiaye ipi kuphe tsü. Ike hipau gho lau no pano je kuphulu.

8. Angami

Angami shiaye ye Nagami shiaye dolo akhotou lakhi. 'Angami'ipi keu ye Britishimi no kuphe tsü keu ke. Meitei tsau no 'Ngami'momu 'Ngünbami' pi hukuthu shilu tipau kiqu ye 'Timi khu kiu kiumu shikulupumi'. Colonial tiqheli züuu no Angami shiaye qo ye pano likhi pano vilo 'Tenyimia' ipi pi che ghive. 1832 mipe lo, Captian Jenkins no ghüshimi 700-800 gholo Meiteimi akhokupumi qo sasü Angami yeghi vechesü Assam lo wu. Eno akijeu no Meiteimi atsa pekikideu vilo 'khu

no no hi pa qhalo acheni kea'ipi iniju, ike atsa pekikideu no ishi khochile'Ngami' momu 'Ngünbami'ipi. Ti le no Britishmi akijeu no 'Angami' ipi akiye shive eno hipau no ishi kuto lo peitha ani.

9. Chang

Chang shiayeqo no pülü che keu ye pano ye asübo kijequ ‘Chongnyu’ lono ighi ipi cheni. Hi ye nhekobo sü aqha kümütsü lono ithulu che keu.

Ikemu Changmi hukuthu je ye akiye küttauqo ghi ani. Akiye lakhi lono pi keu no Chang ye atsa ‘Changennyu’ ipi keu lono kuphelu pi tipau kiqi ye ‘chuqumghai puthugho keu’ momu ‘Sühope akeqo kümütsü nguno chuqumghai keu.’ Itaghi akiye lakhiu lono pi keu no Changmi ye kipelau no ighie pi. Kipelau küdaui ipi akeu ye Chaangbou a ye, khi khi pano likhi pano vilo pi che keu ye Chang ipi cheni.

10. Chakhesang

“CHAKHESANG” je ye aqoaho kütthü je atüghiuqoke tiye Cha no Chokri, Khe no Khezha (Kuzha), eno Sang no Sangtam panoqo süküchopu pe no Chakhesang ipi ani. Tihu toi Chakhesang ye aqoaho kütthü pesü kuphelu ani.

Nagami shiaye dolo Chakhesang ye atsa jeli hipaqo ani Chokri, Khezha (Kuzha), Poumai, Sangtam, Sümi eno Rengma tsaqo ke.

Atsathiqo kiqu:

1. Züküsa	–	azüu küsa.
2. Thiküsa	–	athiu küsa.
3. Aghakütsa	–	atsashi xü ighi keu.
4. Ngolu	–	akungo a.
5. Atsa jeli kipimi	–	kütami shiaye tsa ithikemi.
6. Aje	–	anhemügha jeliqo je kishe keu.

Qokiphe

A. Hipaqo khochile lo:

1. Kughou eno khuu no Zeme eno Liangmai küma Zeliang Naga shiaye ipi kuphe tsü kea?
2. Yimkhiung Awün kiqu ye kiu kea? Kishi pu kuphe kea?
3. Angami shiaye hukuthu je ye kiu kea?
4. 'Chakhesang' hukuthu ghili eno atsa jeli kipimi shiaye qo je akiye shi lo?
5. Chang shiaye qo no pano hukuthu ghili pülü che keu lhetsü lo?

B. Kümüsa akeu lo shepichi lo.

1. Asübo Chang shiaye qo no hukuthu shi keu ye _____.
2. Aqoaho _____ süküchopu no Chakhesang ipi ani.
3. Zeliang ye timi amuqo kini _____ ngo _____ küma khapesü pi cheni.
4. Angami ipi keu Meitei tsau no _____ momu _____.
5. Yimkhiung shiaye je kuchou ye _____.

C. Hipaqo jo kime lo.

A

1. Yimkhiung
2. Zeliang
3. Angami
4. Chang
5. Chakhesang

B

Peren distrik
'chuqumghai puthugho keu' momu
'sühope akeqo kümütsü nguno
chuqumghai keu'
atsa jeli kipimi
Yimkhiung Awün
Timi khu kiu kiu mu shikulupumi.

D. Atsajo lo atsathi kupu mono akeu akiphi lono phusü o süve lo.

- a. Timi sachile ighive keu_____
- b. Anhemügha dolo momu timi dol akuchuquu_____
- c. Abothu lono aghi keu_____
- d. Akikihi shi ighi keu momu khaghi ghili_____

E. Nongu shikükau no atsathi hipaqo phisü nani ke.Nongu no bokütha shini.

Tokulu

Kümütsa

Aqou

Kichekütsü

Akighiqi

Ithukulu

Kütüta

Itehi

Aghoithukulu

Alokivishi

Aküxa

Anoghi

F. Ashiyeqo je bokütha lo akeu kükütha puku,phiphi momu piqi keu vechewo kimichi lo.

Chakhesang

Chang

Zeliang

Yimkhiung

Angami

Z	E	L	I	A	N	G	R	Y
X	R	T	C	Y	J	L	B	Q
C	B	D	H	X	A	Z	E	U
E	O	Q	A	B	S	R	Q	I
Y	I	M	K	H	I	U	N	G
W	I	T	H	E	I	U	N	C
I	X	U	E	D	X	R	D	H
K	Z	X	S	X	V	F	D	A
A	N	G	A	M	I	A	Q	N
P	S	S	N	G	V	R	S	G
R	T	O	G	X	S	J	H	I

G. Akiphi hipau lono ashiaye lakhi no no pu lo keu je kishephe lo eno kiu ghenguno no ye ashiaye tipau kishephelu keno pano ghili atsathi 100-150 akiye shi lo, kichekipiye pano chuqukusho, pepumini, aghilijeli ti nguno alau. Pano jutho mu shisü eno ajutho kiqu lono ghi o likhi o tsathi pe akiye shi lo.

Akiphi 5

Akhi eno Ayipu (Nagamiu Küghakichetsa)

Ithini keu kimijiqo:

1. Akiphi achipi shi vethalu lo.
2. Atsathi akithaqo kiqu ithikulupu shi lo.
3. Aqo küküpütsa eno aqo kümula vechewo atsa phithi kithe thuwu lo.
4. Akiye eno akipi lono shikapü akeu vethalu lo.
5. Akiphi kiqu lono inju akeqo khochile lo.
6. Nagamiw küghakiche tsaqo ithi lo.
7. Shitsa shi aghili lhe lo.

Aghuloki lakhi lo aküsami kivimi kini ache, akhi eno ayipu. Ghulo lakhi lo kuma ye Timi kusakügha ghawu akumto shi akeu leni ke xathave. Ike alaghi lo che kelo aküsami kütami kusholu. Ti paqo ye amishiba, asülu eno awukhu. Ike pano kuthü ghi Timi kusakügha ghawu leni ke pa nongu küqhaluve. Pano pungu ye Timi leni ke putho lono ighi kemu pa ye aki lo aghi mo. Ado kivi ithulu pe pa nongu ye pa ki lo ilove no inaqhoi shi ngo aa kütüta lo itsüluve.

Ayipu no alipa lo itsü, eno akhi no pa phivi lo ngo. Awukhu no amiphoki lo itshüluve. Asülu no ahukikha kunguu ngo eno amishiba ye ahukikha phivi lo ngo luve. Ike Timi ye putho lono aki lo ide ighi. Pa ye zümoi kehu vejoi pa lipa lo ikuve. Kughou pano pa lipa lo ihozü keno, ayipu no pa qhu, Timi no igha no xatsüghü ighi kelo akhi no pa qüve, ike Timi ye igho no sükütüve.

Zümoi akehu Timi ye kiu no pa ghüza ve keno ithulu moe. Ti ghenguno pa ye ami shini ye amiphoki lo wu kelo ye, awukhu no mupakho pe pa nhethi ghüzave tsü eno pa ye kiumu ithumlave, Timi no ahukikha küdaupowu keu lo ye amishiba nekiphe pe ilu iqi che kelo no asülu ahukikha kunguu itsü pe akeu no ilhe iqi ghi no pa ghada qhive.

Ike tino Timi kühü kishekha ve no ti ngu no ti lau ye pa lau no aküpüna kühave. Timiu kithi no kichekipiye lakhi ke ti ye aküsami no kühahaluve a ye pa nongu ye kümütsü ngu no akumtöu ghümi pina mu lë luve nani momu akühü lo kiu kiu veküsa namu theqhilu nani.

Atsathiqo kiqu:

1. Lë	– Aghümi tolu.
2. Ado kivi	– Züle do kivi sholu keu.
3. Wu	– Chewu keu.
4. Qhü	– Kiu wa na pe qhü keu.
5. Kühakulu	– Aqo shi kutubo momu kutupo keu.
6. Qü	– Akhi momu apüghü no qü keu.
7. Mupakho	– Kiu kiumu piti kelo mupa ipeghi keu.
8. Ghadaqhive	– Aloqi he qhi keu.

Qokiphe

A. Hipaqa khochile lo :

1. Ayipu ngo akhi ye kiu shini ye pi xathave kea?
2. Aküsami küthü khu no qo no ayipu ngo akhi sasü küqhakulu shilu kea? Pa nongu ye kiu xatha kea?
3. Pa nongu ye kiu qo lo itsü kea?
4. Timi ye aki tove ke thiu kiu shi kea?
5. Timi ye amiphoki lo kiu shive keno hephopi akiye shi lo?
6. Ayipu ngo akhi pama küpüghü lo aküsami küthü sü mono kishi pu timi shou tokulupu shiluni che kea? Akiqiqo tsü lo.
7. 'Akhi eno ayipu' küghakiche tsa lo kiu kichekipiye tsü ani kea?

B. No no ado kitila aveküsa shive kelo timi khami no o kuphu paghi a ye tipau ghili akiye shi lo.

C. Kümüsa akeu lo shepichi lo:

1. Ayipu ngo akhi ye _____ shi che.
2. Timi ye _____.
3. Ghu lo lakhi lo ayipu ngo akhi ye _____ lēni ke xathave.
4. Timi no amishi ni ye amiphoki lo wu kelo ye, awukhu no mpakho no pa _____ ghüzave tsü.
5. Aküsami no küqhaluve a ye pa nongu ye kümütsü ngu no _____ ghümi pinamu lēluve nani.

D. Hipaqa achipiu tsajo lo kime lo:

A	B
1. Awukhu	a) qhu
2. Asülu	b) vupili
3. Akhi	c) mpakho
4. Amishiba	d) qü
5. Ayipu	e) ghada qhive
	f) ikiqi

E. Akukughu:

Atsala ikhiphi no xüghili xani ke ghenguno aküpüghü shi lo. Shikükau pelo itimiqa amuqo shi kije tsü pelo. Amuqo kümütsü no küghakiche tsa phi pelo.

F. Akümülapu kukughu

Apuasü khisa lakhi kishe pe, akiye shi eno khisa tipau pe lheqhi lo.

Shikükau no ithi moayesa keu.

° Shikükau no kiphimiyo aloji kije tsüni eno ti ye aki momu asa avilo kungomiyo dolomi pe aloji shi tsüni. Akiphi yixave ke thiu no kiphimiyo pelo no aki lakhi lo ngope no apuasü khisa lakhi kishelu pe no xajupe.

° Aloji lakhi khi pelo no akiye lono süghi peno akichi tsa lono piju pe. Aqo lono momu aloji lo hami pelo piju pe.

° Shikükau no kiphimiyo vilo kiu ghola lono khisa kishe eno kiu ghola lono pekithini keno azünatha ghi kiphimiyo vi lo piveni.

1. Khisa ye abothu, amüta eno kishakahau aghi moayesa.
2. Khisa xa ake lo kiphimi kümütsü no kiphimiyo lau agi ighopuwu mono pini.
3. Atsapi a kelo au chilo itha moni momu iqhoiqhi moni.
4. Atsapi kelo mighemüghai momu asheshi lo moni.
5. Müghachoi momu aqhou no atsapi moni.

G. Shikepu:

Aqhou “aküküpütsa tsato” hami boküthaqo lo ani. Kiphimiyo pelo atüna phuluve khave pe no pa nongu dolo no küpütsaju khape lo.

ACHUQUKUSHO 1. No no pulopiniyi che keu chuqukusho ye kiu kea? 2. No ye kiu shiye tino o love kea? 3. No ye kughono chuju kea? 4. No ye kiu ghuloki toi keu lono chu cheni kea?	AGHILIQO 1. No no pulopiniyi che keu ghili ye kiu kea? 2. No ye khuu sasü aghili shini shi cheni kea? 3. No ye kiu kishi aghili shi cheni kea? 4. Khuu no no shika kea?	AKÜSAMIQO 1. Khuu no o küsami/pami kivi kuchou kea? 2. No ye kiu ghuloki toi keu lono o küsau/pami xuju cheni kea? 3. O küsau/pami ye khile kungomi kea? 4. Kiu kishi o küsau/pami no no kuphu cheni kea?
APUNUTSALA 1. O punutsala ye kughu kea? 2. No ye kiu kishi pini cheni kea? 3. No ye apunutsala lo kiu toi keu ghokiche luni shi cheni kea? 4. No ye o punutsala lo kiu toi keu chuqukusho chuni shi cheni kea?	ATUSHOQO 1. No no pulopiniyi che keu tusho ye khiu kea? 2. No ye kiu shiye tino o love kea? 3. No ye hipau tusho ghuloki lo ye kiu shi cheni kea? 4. Hipau tusho ghuloki lo ye no ye kiu phimini pepu cheni kea?	ASHIAGHAUQO 1. No no pulopiniyi che keu shiaghau ye khiu kea? 2. No ye kiu shiye tino o love kea? 3. Tipau lhoxü ye kiu lo ngo cheni kea? 4. Tipau lhoxü ye kiu chuisho cheni kea?

Akiphi 6

Nagaland Lo Tiqhetini - II

Ithini keu kimijiqo:

1. Ni shiayeu tiqhetini jeli eno pini che keu kiqu ithiluni keu.
2. Shiaye kütamü tiqhetini jeli ithilu eno akivi akeu ikhiluni keu.
3. Atsa ale kithe shikalu eno peitha luni keu.
4. Akithe shikalu nani ipi kümüsü no akiphi akivishi hipau phini keu.
5. Ni likhi ni tsa akivishi akiye shithi eno pithi luni keu.
6. Akiye eno akichi tsa lono pi keu akivishi vethaluni keu.
7. Shiaye kümütsü ahiphi shi peitha eno pimhe chekeqo ithi luni keu.
8. Ni likhi shiayeu tiqhetini eno shiaye kütamü tiqhetini lo akivi akeqo ithi luni keu.

Nagaland ye tiqhetini yeghi ipi cheni. Nagaland lo shiaye akeqo kümütsü pütüta shiayeu tiqhetini pini acheni. Nagami akichiu no alukichi no akhoto shi a che keu vechewo tiqhetini jeli hipaqo akichiu no alukichi küdaü kütshükime ghi pini ache ni. Wove keu lo ye tiqhetini hipaqo lo chinechini eno akümlagho pesü akiqueu lhou lau tsü che. Ikemu ishi tiqheli lo ye aghulhu shi keu eno pini keu jeli lono tiqhetini hipaqo ikhilu a cheni.

Moatsü

Ao (Cholimi) shiaye no athi süve ke thiu Mozaqhi 2 lono tiqhetini hipau pini cheni eno alhou vilo ghile kivi kümügha tsü lo ipi khu cheni. Aghime shi athi süve ke thiu aghulhu eno alokughu no shi keu tiqhetini lakhi. Tiphimini akivi akeqo jeli pepu no aghulhu shi, aghili jeli shi eno alokivishi tiqhetini hipau pini cheni.

Mongmong

Sangtam shiaye no Amthaqhi 3 lono Alhou “Lijaba” eno timiqo dolo kūsükidi no kümütsa xü akeu pini ghi tiqhetini hipau pini cheni. Aki kümütsü lo amiphobo lo

“Müsüyangtüup” ipi atu küthü shosü, ana eno aji ishive keu pe peleqhi no Lijaba tsü cheni eno Alhou vilo ghile kivi kümghatsü peni ke khu cheni. Ti shive no aghulhu eno alokivi ghili jeli shi cheni.

Bushu or Bishu

Hi ye Kachari shiaye qo no Luuqhi 27 lo ghile huve kethiu shikimithi keu eno külakishi ighilu penike inikhu keu tiqhetini ke. Ajolha küthü lono pini cheni – Busu Jida, Surem Baino

eno Hangseu Busu. Aphu khagho lo aphobo no Phangsla müla cheni eno aphu lo alekiphe, akighilhe, aghili jeli eno aghulhu shi cheni. Tiqhetini lo bombom he keu eno fulili ghügha lono alokivi le pephe pi ye cheni.

Mileingi

Zeme shiaye no Lusaqhi 11 lono ami lono shikimthe keu tiqhetini hipau pini cheni. Apumiqo no morung lo aphobo akithe lono ami shi cheni eno tiqhetini kishekha mo ke kuto lo ami

hipau gha pinhe che mo. Kiptimi totimi dolo atsala akiniu kuto lo kütüta shi pe ngo cheni. Chine chini kipitimi qo shou shipuku no aküka, akumto eno amulo kuloghi kipitimi qo lau tsü no aghümi eno tughashi lau no shiaye süsholu peni keu küka khu cheni. Atsala akiniu avelau no totimi qo ghi ighi no kümütsa aghulhu shi cheni.

Monyiü

Phom shiaye qo no Ghixuqhi 1 lono Amipe Kithe tiqhetini hipau pini cheni; eno hipau lo totimi kimiye eno gihuni keu ghenguno pini cheni. Kipitimi qo no anipu, aza eno achelimi/afo no qo

ghenguno agho jeli kuto no chē cheni. Ti shive ke thiu apfu lo xüküami kümütsü no aghulhu eno ale kiphe eno aghili jeli shi cheni.

Atsathi qo kiki :

1. Ini (anipu ini) - Anipu insü keu
2. Aghulhu - Aqo shi ngo no kuchukusho shi keu.
3. Agho - Kiu wana pe timi kümüsa no tsü keu
4. Che - Kiu wana tsükile keu.
5. Shikimthe - Aphimipi momu aki mithe keu.

Qokiphe

A. Hipaqa jo kime lo.

Shiaye

Monyiü

Moatsü

Bushu

Mileingi

Mongmong

Tiqhetini

Ao

Kachari

Phom

Zeme

Sangtam

B. Hipaqa khochile lo:

1. Nagamiu tiqhetiniqo d olo khikhiu no totimi gihuni keu pini cheni kea? Kipitimiyo ye kishi totimi ikhilu cheni kea?
2. Mileingi tiqhetini lo ami ye kuu shi ye akhoto kea?
3. Aoqow tiqhetini je akiye shi lo? Kuu shi ye hi pini cheni kea?
4. 'Mongmong' je kiki akiye shi lo? Kuu shi ye hi pini cheni kea?
5. 'Bishu' kiki akiye shi lo? Kiu ghüghaqa lono alokivi le phepe pi ye cheni kea ?

C. Akiphi phive kethiu hipaqa shikha ve lo:

1. Aki kümütsü lo lo
"Müsüyangtüup" ipi
shosü cheni.
2. Bushu pini a ke dolo
..... no Phangsla müla
cheni.
3. Apumiyo no morung lo aphobo akithe lono ami shi cheni
eno
.....
mo ke kuto lo ami hipau
4. Monyiü ye Phomiyo no totimi
..... ni keu
ghenguno pini cheni.
5. Moatsu ye
..... ke thiu aghulhu eno alokughu
no shi keu tiqhetini lakhi ke.

D. Kümüsüju no akiye shi lo.

- i. Kushi ye Nagamiu tiqhetini jeli hipaqo akichiu no alukichi küdau kütsükime ghi pini acheni kea?
- ii. Monyiü tiqhetini vechewo Phomiyo no totimi kimiye eno gihu keu pini cheni, ti ye kuu shi ye kea?

E. Tiqhetini no akibolomi,aküsami/apamiyo eno abolomiyo küqhalu pe cheni.Khristmas ghi tiqhetini lakhi ke ningu kümütsü no pini cheni. Khristmas sübo lakhi shisü lo eno no no kiu labe pulo cheni keno tipau khape shi lo.

F. Tiqhetini ghuloki lono ye kiu toi keu shini shi cheni keno tipau ghili küpütsa lo.Aqhou akiye shipüa keu ghola lono lakhi no lakhi sasü ighiju kile lo.

1. Nowu tiqhetini ye kiu ghuloki lono pini cheni kea?
2. No ye tiqhetini dolo akiviu ye khiu kea?
3. No ye khilau no tiqhetini pini cheni kea?
4. Nowu tiqhetini lo akulhopu gholo akiviu ye kiu kea?
5. No ye tiqhetini lo alephe eno akighilhe shi cheni kemo kea?

Akiphi 7

Nagami Ye Kiu Kishi No Pütüta Shiaye Je Kuphelu Keno - III

Ithini keu kimijiqo:

1. Nagami shiaye qo je ithi lo eno pa nongu ye khi lau no xü ighi keno tighi ithi lo.
2. Nagamiqou xüghili ithi lo.
3. Akiphi tsaqüi phi eno vethakulu shi lo.
4. Akiye eno akipi ghola ithilu lo eno shika keqo vethalu lo.
5. Atsathi akitheqo kiqu ithikulupu shi lo
6. Ni Sümi shiaye xülhe likhi ithi keu ku mono kütami shiaye ghili ghi ithi lo.

11. Kachari

Kacharimi shiaye hukuthu ghili ye ajeli küthü lono ithi lu nani. Atüghiu ye, kichimi no küghakichetsa pano shiaye ye Bramahputra eno Koshi ghoki kuma dolo xü kemi ipi pi cheghi. Aghoki hi kuma dolo xü kuami pesü Kachar ipi Nepalimqo no pi cheghi eno pano laghamiqo ghi Kachari ipi ku cheghi.

Akiniu no ti ye J.D. Anderson no ye pua ghi keu ye Kachari kiqui ye Koch hi ye Koch lagha Bengal ahuu lo ayekipe lagha lakhi pe pi cheghi. Assamiqo no Koss ipi Assamese tsau no picheghi keu ye Kacharimiqo pe Kossarimi.

Aküthüu ye N.K. Burman no pi keu ye hu kipelau qhau pe 'Kacha' eno hi ye Mahabharata kaku lo ghi ithulu nani. Hipau kiqui ye aghakhu no züdo kutho to eno atu naghuto dipe küghüna keu. Hipau yeghi do ye Kachacharis momu Kacharis mi pa ghi no xü ighi puani.

12. Khiamniungan

Khiamniungan shiaye qo phu ye hami no India lo ani eno hami no Myanmar lo ani hi ghenguno pano shiaye yeghi kûta ke. 'Khiamniungan' ye atsathi kûthû lono akimiji ani. 'Khiam' kiki no azû, 'niu' kiki no akiqueu eno 'ngan' kiki no ipeghi keu. Hi ghenguno Khiamniungan kiki ye 'akiqueu zû ipekighi/ghoki'. Hipau kiki ye aghoki akijeu lakhi pe Laang, khiu ghoki no qokibe sÿsÿ Chindwin ghoki Myanmar lo qoilu ani keno. Khiamniungan yeghi lo aghoki akhotou ye Laang ghoki ke.

13. Pochury

Pochury shiaye je ye atsathi kûthû pekûqha no kuphelu. Po lono Sapo, Chu lono Kûchury eno Ry lono Khwiry. Hi pano kuthu ye aloji kûtûta shi Myanmar lono ighi no kûghûna ani. Amipe kutomo thiu no pano kûthû kûqha pesû Pochury shiaye ipi Nagami dolo kihikÿsÿ lakhi shilu vea. Sapoqo no Shaphongri phu kûdau no phuthe sÿsÿ ighi, Kûchuryqo no Nagaland kipela-apeu kûdau no ighi (itehi Myanmar) ipi akeu eno Khwiry ghi Nagaland kipelau kûdau no ighi (ite hi Myanmar) ipi akeu.

14. Rengma

Rengma shiaye hukuthu ghili ye igho no azÿvÿ ghola shi ithulu ani. Pano tsa lo pano shiaye je ku cheghi keu ye Nzonyu. Nzon kiki ye timi lakhi eno Nyu kiki ye timiqo, hi ghenguno Nzonyu kiki ye Nzon timiqo ipi ku ighive. Pa nongu likhi pa nongu pesû Nzon Tegibu ipi kuphe, hi ye pano shiaye dolo tokulu tou je pe ku wove ipi. Pa khiu no aphu lakhi khaqhilu keu pe Tegibuphen hi ye Terogvÿ naghuto lo ani.

Ikemu atsathi Rengma ipi kuphelu keu ye paküta keu lono ipeghe puani. Kughou Britishmi no Assam ghakhu lo ighive keno, pa nongu ye Akükau Ahom sasü kushoni ye shi, ikemu Akükau Ahom no pa ampiu no kushoni shi mo keu ghenguno aghütomi lakhi Keyhon ipi keu puwu. Keyhon no apuasü nanu pepu süsü ighi no Britishmi sasü kusho ke ghulo kilo Britishmiqo ye pa pesü timi ghungu kügha shive. Kughou Britishmi no atsa pekikidemi vilo timi ghungu ghola toi ighi keu inju kehu, timi tipau pe Rema ipi khochileve. Ishive keu ghenguno Britishmi no Rema pe Rengma pi yewove.

15. Sömi

Sömi shiaye hukuthu ghili ye kutomo lono ipeghe ani. Sömi no kügha che ghi keu ye Sömi ipi hukuthu shi tsü keu ye Angamitsau no kikihi 'se' ipi keu kiqu ye aküthüu. Hi ye Angamiqo no kügha kiche tsa, ti ye Angami Chakhesang eno Sömi pano küthü ye apu lakhi nu eno pa nongu ye Khezhakenoma lono kümütsa xü ighi. Pano küthü dolo Sömi no anüpau. Sömiqo puasü pe Seme tipau kiqu ye 'aküthüu timi'.

Ikemu itaghi hami no kügha cheghi keu ye atsathi, Sömi ipi peitha che ghi keu ye Sömiqo no aphu atüghiu shilu keu pe Söumi ipi che ghi. Ite hi ghi aphu hipau pe Sömi ipi pi aphu(Phek Distrik).

Aküthüu no apuasü lomi Süpu ipi keu je lono Sömi ipi ku ipeghe keu ghi kügha cheghi.

Abidiu no athikuzüu kini Tuku(Toku) eno Süu küma je kügha pe Sömi ipi kuphe ti ghi ku gha che ghi. Britishmi no Sömi je pe Söumi ipi peitha che pe athiu ye akumukhou lono Sema ipi pa na kutoshi kihikusü zakütsü kiqu lo akiye shive tsü. Ikemu 1992 mipe lono Sema pe Sömi ipi kihikusü zakütsü shi vea.

16. Ao

Mokokchung distrik ye Cholimi kungoa. Cholimi ye Nagami kibo alagha kini lakhi no Jungliren lakhi no Mongsener. Khaghi no Jungli ngo Mongsener ye kümütsa xükibe ighi ve akemu puthekuwo xüghüli ye kiyeqü keu shi ani.

Junglir. Apuasü lo no pikibe ighi keu ye Junglir ye Longtrok (Atu tsügho) lho ipeghi, itehi khaki Jungliymti no ghami ipi ani keno. Pa nongu ye aküxü

kivi shi aji kütsükime keu lakhi lono xüighi keu eno timi lhoxü kutomo kughuko kibe ighi keu khape Junglir.

Mongsener. Mongsener ye Asia apeu kipela küdaü aghoki Irrawady ngo Chindwin kathasü ighi no Jungliymti lo ngo. Mongsener kiqu ye aphu lo ayekipemiyo kukhuaye (Putu Menden) khape pi cheni. Kivetsüghu ayekipe shi ighi keu. Tighenguno Mongsen kiqu ye kivetsüghü momu akikiye shi ayekipe (Putu Menden) pe ighi keu. Junglir eno Mongsener küma ye aphimini, aphilo ayeshipu keu, libekini, atsakipi, chinechini eno akukhuaye kütüqü keu vechewo kimichilu cheni.

“Aor” kiqu ye “Dikhu ghoki veché huve keu” momu “ huvea” “hucheni”.

Atsathi kiquqo.

1. Akughushumi	- Shitsami pe pi cheni.
2. Küghakichetsa	- Apuasü xülhe ghili.
3. Huthu	- Kiuwana shi ithu keu eno ado kushuwa pe isho awuve keu.
4. Pütüta yeghi	- Lüthü momu shiaye no pükha pi ghi keu yeghi.
5. Phuthekuwo	- Aphu ayina shisü wu keu.
6. Alaghamiqo	- Akughuko lakhi kemu bidi shi xüwuve no itaghi kusho kile lu keu.
7. Akikiye	- Kivetsüghu momu tsükibe ighi keu

Qokiphe

A. Iniju akeu hipaqa khochile tsü lo:

1. Kachari shiaye hukuthu ghili ajeli küthü lono hepho pi akiye shi lo?
2. Khamniungan ye kiu kiqhi kea? Kiu tsathi kiqhi lono kuphelu kea?
3. Pochury shiaye aloji küthü ye khunoqo keno aje akiye shi lo khi kü dau no phuthekuwo shi sü itehi xüa keu aa lo ighi keno. Pa nongu ye khi la no khi shi küqha pe sü Pochury shiaye ipi kulu kea?
4. Rengma shiaye hukuthu ghili kini lono akeu ye tsü lo.
5. Sümi shiaye athiküzü küthü ghili kūsaje lo.
6. Junglir eno Mongsener hukuthu ghili kūsaje lo.

B. Atsa kupu mono akeu lo atsathi sü lo:

1. Terogvü naghuto lo Nzon Tegibu no aphu qhaqhilu keu pe phu.
2. Pochury shiaye ye atsathi kiqu lono khuphelu.
3. Khamniungan shiaye qo phu ye hami no eno hami no hi ghenguno pano shiaye yeghi kütä ke.
4. Kacharimi qo ye shiaye hukuthu ghili ajeli lono ithilu nani.
5. Sümi no kügha che ghi keu ye Sümi ipi hukuthu shi tsü keu ye Angamitsau lono kikihi ipi keu kiqu ye aküthüü.
6. Cholimi (Ao) ye alagha kini _____ eno _____ khape pi cheni

C. Achipiu pe kithe lo:

A

1. Kachari
2. Khamniungan
3. Sümi
4. Pochury
5. Rengma
6. Cholimi (Ao)

B

kiqi ye aghakhu no züdo kutho to eno
atu naghuto kuto dipe küghüna keu.
Dikhu ghiki veche huve keu
ye Myanmar eno India küma kini ko lo
ghi ani.
ye Nzon timi.
akiqheu zü ipekighi/ghoki.
ye hukuthu ghili ajeli bidi ani.

**D. Atsajo hipaqo ye khiu no kuchou (✓) eno khiu no kichileu (x)
shi ani kea.**

- a. Sema khape Sümi ipi 1992 lono kihiküsü shive.
- b. Pochury shiaye ye China lono alaghi kütüta shi puthe ighi.
- c. Kughou Britishmi no Assam lo ighi keno Ahom kükau no
aghütomi pa je ye Keyhon sasü kusho.
- d. Khamniungan ye atsathi kütü peküqha no aje kuphe.
- e. Nepalimiqo no Kacharimiqo pesü no Kossarimi ipi cheni.
- f. Mongsener ye atu tsügho lono lho ipeghi.

**E. Atünaqo sasü atsathi hipaqo khape atsajo shiju lo. Akiphimiqo
sasü ghi küsaje lo.**

Hukuthu	Kichighiküha	Puthekuwo
---------	--------------	-----------

- F. Akiphi hipau lono ashiaye lakhi no no pu lo keu je kishephe
lo eno kiu ghenguno no ye ashiaye tipau kishephelu keno
pano ghili atsathi 70-100 akiye shi lo, kichikipiye pano
chuqhukusho, tiphimini, aghilijeli ti nguno alau. Pano jutho mu
shisü eno ajutho kiki lono ghi o likhi o tsathi pe yelu nani.**

Akiphi 8

Nagaland lo Tiqhetini - III

Ithini keu kimijiyo:

1. Sümiw tiqhetiniyo ghili ithi lo eno tipau kiqhi ghi ithi lo.
2. Nagamiqow tiqhetini ghili ithi lo eno pa nongu tiqhetini ghi amulo kiqhi shi ikhilu lo.
3. Akiphi tsaqüi phi eno vethakulu shi lo
4. Sümitsaw no akiye eno akipi shi lo eno pekiphe ghi shi lo.
5. Akiye eno akipi ghola ithilu lo eno shika keqo vethalu lo.

Nagaland ye tiqhetiniu yeghiqha ipi ithi acheni. Nagaland lo ashiaye kümütsü no pütüta tiqhetini acheni. Tiqhetini akichiu no alukichiqo ghili, kiu ghengu alu kichi no akhotou shi xü ighi puani.

Apuasü no chinechini eno müla ighi keu ye Akiqheu Lhou pe tiqhetini ghuloki lono shi cheni. Tiqhetini ghuloki lo ye nibohnilei shi aghulhu peitha keu no akhotou ke.

Naknyulüm

Naknyulüm ye Changmiu tiqhetini lakhi ke, hiye Ani qhi 31 lono pini cheni. Naknyulüm tiqhetini michi ye ‘aküvü no aküzü hapheve keu’. Changmi no pülü ighi keu ye aghuthu lakhi lo ayeghiqha ye aküzü no nhasü pe timiqo ye kiü mu shi mlave. Timi lakhi no angüshuu shomih kini kupuu yilu ke thiü no ayeghiqha lo aküzü ye haüve. Ti nguno ti lau ye, aküzü toluve

keu kiqu shi aghulhu shi no atsala tipau pini eno kungu lo küau Lhou shikimithi tsü, ti nguno Changmi no Naknyulüm'u tiqhetini huthuve. Kutau tiqhetini toi, apuasü ghiliqo shi, chuqhu kushoqo tsü kile eno aghulhu no akhotou lakhi shi cheni. Ikemu akighilhe ye hipau tiqhetini lo ye shi che mo.

Ngada

Ngada ye Rengmami no pini cheni ti ye Ahuna qhi 28 lono. Ghile huqhive keu kiquhi. Hi ye atsala tache pini cheni. Atsala lakhikhi ikhiphe no pini cheni, aji müla,

akumoqo shikimithe eno chuqukini pe apuasü lomi thive kemiqo müla, azü kutchu eno aphinhemugha ishi eno aghünanuqo shikimithe, aghulhu shi, ilhe eno asa-asa no asaqo xüju kile eno nibonilei kughulhu kile keu shi cheni. Atsala tache timi kümütsü ghenguno aghulhu kuto cheni. Kughou pa nongu no tiqhetini pinive keno, Rengmamiquo no pulu che keu ye timi khije no tipau mipe lo thive keno pa nongu ghungu ye aphu qhive no akithi yeghi lo wuve cheni.

Yemshe

Yemshe ye Pochury shiaye qo no pini che keu gholo akiqheu. Hi ye Ghile qhi 5 lono pini cheni. Ghile shekha shive keu pine pe. 'Yemshe' hipau kiqu

ye chuqukusho tsünqüüui aki alou no müna ipeghe keu momu aki no tsünqüüui müna keu. Apuasü kukhuaye ye atsala 22 pine pini shi che ghi, ashekhau tsalani no akhotou shi ikhilu cheni. Atsala hi ye aphiqhu kimithe eno shikimithe keu tsala. Yemshe tiqhetini ye lakhi no lakhi kipimi qhitsü, küsami pami dolo alu pe kili, akithemiquo sasü küsami pami shilu eno hipau ghuloki lono

tüsütixe shilu cheni. Aghami kümütsü aphu hokümüxa shikimithe, alaghi, azükhiquhi, alu la eno akhulhoqhi a qo müla cheni. Akithe huthu woveni keu pine pini lakhi ke.

Miu

MiuyeKhamniunganmiu tiqhetini ke hi ye igho no paküta keu lono pini cheni, angulimiyo no atikishimiyo ikhilu keu. Hi ye Moza qhi 5 lono ikhilu cheni. Atsala

hipau ye angulimiyo no atikishimiyo shou kükümügha inibe tsü keu. Atikishimiyo no chuqhukusho, azüta eno anhemughaqo pesü angulimiyo tsü eno kükümügha ighi lu che keu. Tiqhetini hipau vecheo angulimiyo eno atikishimiyo dolo alau shi külakishi eno kimiyekini süghi tsü cheni. Apuasü kukhuaye ghuloki lo ye lloxü pe aghashi no alu lo hu no Alhou müla che, Alhouu kükümügha luni keu ghenguno eno nibonilei ghile hulu peni keu ghenguno.

Sökrönye

Sökrönye ye Chakhesangmi no pini cheni Luu qhi 15 lono. Shikimithe keu tiqhetini lakhi. Tiqhetini hipau ye atüghiu shi lloxü heqhi keu ji pe aki kütsüqo lo

katepuku no huthu cheni. Kipitimi thaqhi ye tsükutho shi a phi lono eno azükhikhi lo timi kutami no xhupuqho miphi lono azükhuchu eno aphi shikimithe cheni. Hipau zükhikhi lono azü pa wo kitqe keu shi mono alikhuli kivi shi chu cheni. Azü pe ighi no ashi lho keu chu peno tino alhokuthu ashiaji shikimithe pe cheni. Hipau pinini keu ghenguno shikimithe keu chinechini shi cheni, amiphoki lo nhemügha kümütsü akithe peitha momu akimithe shi qhukimithe no pini cheni. Nagami kütami shiaye qo toi ilhe eno apuasü qhili ghi shi cheni.

Tuluni

Sümi ghenguno Tulini ye igho no akhotou tiqhetini. Hi ye Ani qhi 8 lono pini cheni. Ahukülü shi aghulhu ghenguno ito eno tipa gholo aji be, zaqhi eno aküghü lono

ana ghope loji eno aji piye cheni. Tuluni ipi aje khuphelu keu ye khaghi aphu lakhi lo asü Tulu(Tuku) eno asü süu kuma qhai apine shini ke shuphelu. Ikemu aphulo xüküamigo no asü Tulu Chophimi kilo pachi ashi eno akha pe ighive eno xüküamigo no ishi nguno apine hipau pe asü Tulu je lono Tuluni ipi ku woveni ipi shupheve tsü. Hi likhi ku mono külakupu ghenguno tösütixe ghi hipau ghuloki lono huthu wove cheni. Tösütixe shi pe akemi atotiu no no akipitiu no kibo khape kughulhu cheni eno akipitiu no no ashi eno chu kepu thime kivi khape agho chē cheni. Apuasü kukhuaye kiqi lono aphu lo aloji shi no ajusahu no aqege keu pesü ashi qhü eno alojimi kümütsü kümütsa agulhu shi cheni. Ikemu itehi ye Sümi shiaye ye küqha no ahukülü shi pini auu vea.

Atsathi hipaqo ithi lo eno tipau kimiji ghi ithi lo:

1. Tösütixe - külakupu shimiphi züuu no atsa pi süpe qhive tsü keu.
2. Shikimithe/aphikimithe - aphu aghuna shikimithe momu azü khuchu keu.
3. Tsükutho - inakhe khetsünhe ipeggi miphi züwu pe pi cheni.
4. Katepuku - azü momu lhoxü heqhi keu ji pe kate puku keu.
5. Aghashi - lhoxü heqhi no aji pele tughami momu Alhou müla che keu.
6. Apuasü kukhuaye - apu asüqo no chinechini shi che ghi keu.
7. Aji be/ajisho - ana gholo kholaqhi süno aji müla no sho keu.
8. Kitique - mütsümisheyi eno mithemigheyi be chu momu lho chu keu.

Qokiphe

A. Pütüta shiayew tiqhetini lo kimiye lo.

Shiaye

1. Sümi
2. Khamniungan
3. Rengma
4. Pochury
5. Chakhesang
6. Chang

Tiqhetini

- Sökrönye
- Tuluni
- Yemshe
- Ngada
- Naknyulüm
- Miu

B. Hipaqo khochile lo:

1. 'Yemshe' kiqu ye kiu kea? Aphulomiqo ye Yemshe tiqhetini ghu lo kilo kiu toi keu kümüla shi cheni kea?
2. Naknyulüm tiqhetini kiqu ye kiu kea?
3. Rengmami no 'Ngada' ye atsla tache pini cheni. Panongu ye atsa la tache dolo ye kiu kümüla shi cheni kea?
4. Sümi'u tiqhetini ye kiu kishi keu lono Tuluni ipi aje kuphe lu kea?
5. Kiu ghenguno Chakhesangmi ye Sökrönye tiqhetini lo kipitimi thaqi ye azükuchu cheni kea?
6. Miu tiqhetini ye angulimiqo eno atikishimiqo dolo ikhilu kile keu no ye kishi no ithi ani kea?

C. Akhipi phive ke thiu atsathiqo tomo no akeu lo shepichi tsü lo:

1. Tiqhetini hipau vecheo angulimiqo eno atikishimiqo dolo
.....
2. Hipau zükhikhi lono azü puwo kitiqe keu
.....
3. Yemshe tiqhetini ye lakhi no lakhi kipimi qhi tsü
.....
4. Rengmami no pülü che keu ye timi khije no tipau mipe lo
thive keno pa nongu ghungu
.....
5. Timi lakhi no angushuu shomih kini kupuu yilu ke
.....

D. Kümüsü jukuto eno khochile lo:

1. Tiqhetini ghuloki lo, Nagmiqo ye igho no aküsami pami akhoto shi ikhulu kile cheni. Kümüsüju lo kiu shi ye ti shi cheni kea?
2. Kutami shiaye ye ni Sümi shiaye toi tiqhetini toi pini che mo akukhuaye kütüqü ani. Akukhuaye kütüqü keu kini ni Sümi ngo kütami shiaye ghili akiye shi lo.

F. Kipitimi lakhi eno totimi lakhi nowu tiqhetini phimini pepusü ngo akeu jutho shisü lo.

G. “Hornbill Festival” vecheo shiaye kümütsüu mheshomheghi khape küqhalu ani. Kümüsüju kelo no ye aküsamiqo gholo no Hornbill festival xuju wu cheni. Aküküpütsa paghi shi, kiu kishi eno kiu ghola lono xuju wuni ye shi ani keno.

Aküküpütsa ye hipau gholau no....

Kiphimi 1: “Ni ye Hornbill festival xuju wuni shi keu no ngosü müla vea”

Kiphimi 2: “Iye, nighi”

Kiphimi 3: “Aa tove ke thiu ningu ye kiu paghi shini kea?”

Shikükau no shi moayesa keu: Shikükau no kiphimiyo aloji küthü shi kijeve tsüni. Kungu kichekipiye tsüpüa keu ghola lono aküküpütsa huthu wove pelo. Kiphimi lakhi khi pelo no akimikheu no ghuthu küthü piju khape. Hipau ghola lono thuthukipishe pungu likhimu shiju khape lo.

Akiphi 9

Aqoaho Shi Chosü - Nagami Mheghi Kughupu

Ithini keu kimijiqo:

1. Nagamiu mheghi kughupu ghili ithi lo.
2. Nagamiu aqoaho ghili ithi lo eno tipau alo lo pi ghi phelu lo.
3. Akiphi achipi lono vethalul lo.
4. Akiye eno akipi lono shikapü akeu vethalu lo.
5. Atsathi kitheqo ithilu lo.
6. Akiye kiqu lono shitsa shi thuwukulupu ghenguno akiye shi lo.

Nagami aphu kümütsü, wove keu lono ishi kuto lo aqoaho kuxü lo igho no kithikiyi shi xü ighi keu ithulu ani. Aqoaho kümlapu ye kümütsü kutupo küqha moayesa vecheni. Nagami phuqo lo ye timi dolo pa/li vechewo no kütsükime kile keu acheni. Aqoaho kükümsü ye akukhuaye eno aküpülüshou acheni. Nagami no aqoaho shi

chosü keu ye igho no akighiche lakhi eno shiaye kutami no pi ighi mo keu mheghi ke. Nagami ye aqoaho kimiyekemi shiaye lakhi ke. Khaghi no, amulo tsü no aqoaho bemakho pu ighive keu lhoaye ache ghive ke. Tsütsa la aphulomi lakhi no shilusa/avesave a ye, ti ye aphu aghamiu bemakho shive no timi tipau hijuluve cheni. Hi le kichekipiye tsü akeu ye tsütsa la aphulomi lakhi no ki lo ami ikuve no aki pitive a ye, pa/li no kibolomi ye aqoaho no jusü tsü cheni, kümüsüju kelo athikishi, aphimini, analikulholi eno kütaiu tinhemghaqo aghami lau no ithulu keu ngu no alaughu acheaxü lomi pa/li ithi aghi kemi no kuphu tsü cheni.

Hi nguno alau, ado kushuwo wo mono aqoaho no kũqha kutupo no aghasa lo aki süyezũ lu pe ghi no aki ghi shive tsũ cheni. Hipau ve chewo, aqoaho kũxũ lo kũmũtsũ no amakho puqhe kũqha keu shilu eno shikumũto kithe keu shilu cheni. Aqoaho kumto ve chewo imeve kemi kibo ghi shiqhe puku kithelu cheni. Aphu aghuna lo akibo lakhi no kiu wana akumla kije kughu ke ghu lo ki lo, tokulu shilu che keu ye aghami aina no kuphu tsũ keu lono tokulu shi cheni.

Alukichi lo ghi aloji aloji shi no atusho kiki lono kuphu kile cheni, luu, ghixu, ghisho, moza, ghile, hipaqo kũmũtsũ lo alojimi no ashelo shi ghi alu kũmula asheho mo ke kuto lo mlawo amipe shekha to cheni.

Aqoaho shi xũ keu lono aphulomi mulo lo ahukũlũ eno pũkhũbe kulu kũkũmsũ kile cheni eno hipau vechewo

thowkha ado achipi momu kighithe no mũla luve cheni. Hi nguno alau no akũsami apami eno akibolomiqo dolo kikimiye eno kũlakishi alau heshekilelu eno shikumũto kilelu keu kũxũ kibelu cheni, hipau gholo kũqha ghi akũmla likhi ku mono zũphuzũgha eno alokivi do ghi peitha cheni. Khu no lu lo huni keno ti pano no alibe akiviu be lho no alojimi kughulhu cheni, alojimi dolo alokivi shi ghisho ghuloki lo ayeghi kunupe veda kile keu ghi shi cheni. Alojimi kuhu kuwo kũmũtsũ lakhi shi xũ cheni.

Nagami puasũ ghuloki lono ighono akivi ghushoghili eno akũxũ lhoaye pepimhe sũsũ ishi kuto lo ighi akeu ye kitemi shive kemi, mũlaitha mlave kemi, khoshemi, timi hipaqo ye aphu aghuna lo aqoaho no aqha lono tsaqũtsalei eno akivishi tucho hiju cheni. Hipaqo dolo atianuli aghi kemi ye pano gholo ngove cheni, ikemu apuaza kũha kemi, aphu awu kinitave kemi eno aqho/akũkũmũsũ achipi shi move kemi kũmũtsũ aphu lo aqoaho no tucho hiju cheni. Nagamiqo aho kũxũ lo pakũta keu khuaye akeu ye, aphu ayina tsa momu akhoto ve huqo lo ye lũthũ gho apulou lono kumo no aqo pulou lono xakũtha shi keu no asachu shi peitha eno pepimhe cheni.

Apuasü lono pepimhe ighi ke toi, ishi kuto lo Nagami ye pütüta phuaghüna lo aqo mheghi shi ghi ayeghi kotha momu ghüpe qhi cheni, eno hipau lono ipeghe keu süyezuqo ye aphulomiqo pelo kümüsa no peithalu pe cheni. Nagami phu akichiu no atolu kichimi pachi, ikehu amipe atsütsü aphu lo kichimi asachumi kumoqo no asüye kithe khiküdau yehuni keno küpütsa xatha cheni. Eno xakütha kiqu lono aghami kümütsü azah shi no alu yivawu cheni. Hi shive ke thiu alimi/

alagha, akibo eno lüthü kiqu lono kümütsü pelo amulo kiqu shilu ke pu ghola lono alu kijetha tsü cheni.

Aphu ayina lo ashi aghungu lo lüthü, akibo eno alimi/ alaghaqo pelo no akivishi xükithikiye, müqhamiqhiyi eno aghokulu lono xüpeni keu no aqoaho kimiji eno ti pape ghi xü cheni. Hi ghenguno shikipimi makho pa/li shou beni keu ye aqoaho yezah xakütha kiqu lono betha cheni. Hi shi keu lono aphulo xüküami dolo kiyimuto momu lakhi no lakhi phi mo gihu mo momu küthakügha küha no kümütsü apiphi eno lakhi ke ipi keu kükümsü qhilupe cheni. Ayezakütsü veche mono pa/li

ghoshilupe eno qhasü hasü keu küha no küqhakulu shi xüni keno aqoaho pulou eno Nagami züküvü shi acheni. Hi ye ame no mu qhümla keu apuasü mheghi kivi, khilemu pühave mono pepimhe ghi xü che moayesa eno ti shi lo.

Atsathiqo kiqu.

1. Akighiche	- Ighe no alo keu.
2. Mheghi	- Apuasü lono pepimhe ighe keu.
3. Bemakho	- Amakho.
4. Shilusa	- Ado aghuloki vi mo kelo.
5. Müqhamiqhiyi	- Tukutiye kühakemi.
6. Kijetha	- Kije no kütüta shi qhi keu.
7. Betha	- Atsakügha kelo amakho bekütha.
8. Heshekile	- Kiu wana pe tsü no ala shilu kile keu.
9. Pepimhe	- Kiu wana thime kibesüsü pimhe wo keu.

Qokiphe

A. Hipaqo khochile lo.

1. Nagamiu aqoaho ye kishi amulo tsü no bemakho ishi kuto lo pu ighe ani kea?
2. Aqoaho shi xü keu vechew o aphulomi ye kiu shilu cheni kea?
3. Alu ye kishi keu ghola lono kijetha tsü che kea?
4. No shiaye no aqoaho kümula shi che keu jeli kini (2) kichekipiye tsü lo?
5. Aqoaho ye kishi asüapüzaqo tucho cheni kea?
6. Alu kichi lo kishi kuphu kile cheni keno akiye shi lo?

B. Atsathiqo kiqu phi luve no o likhi o tsajo lau no akiye shi lo.

1. Akighiche
2. Pepimhe
3. Kijetha
4. Heshekile
5. Müqhamiqhiyi

C. Akiye shi pua keu phi ju no kuchou eno kichileu akiye shi lo. Nagamiw aqoaho kükümsü.

1. Shilusa/avesave a ye abolomi likhi no jusü tsu cheni. (Kuchou / Kichileu)
2. Aphu ayina tsa momu akhoto vehu ye lüthü ghopulu lono ku mono aqo pulou xakutha shi cheni. (Kuchou / Kichileu)

3. Athi ye aqou eno achipi lono kije che. (Kuchou / Kichileu)
4. Shikipimi makho shou beni keu ye aqoaho yezah xakütha kiqu lono be cheni. (Kuchou / Kichileu)
5. Aqoaho no apuaza kuha kemi, aphi au kintave kemi eno aqho/akükümüsü achipi shi move kemi kümütsü aphu lo aqoaho no hiju cheni. (Kuchou / Kichileu)

D. Aqoaho kükümsu ye akiphiki lo ghi thukuwupu ghenguno tucho hiju kile ghi akiphiki lo akivipu shilu nani: Aqoaho kivi pu ghenguno no no kiu shilu nani keno kimiche tsü lo:

1. Kūpasūghi axineqo axinebo lo sükeu shi lo.
2. Akiphiki lo ighi move kemi sasü akiphi kiye tsü kile lo’.
3. Khunoqomi no stationery qo süghi move keno pa/li sasü kūsaja lo.
4. Pūhave keu ithuluve keu nhemghaqo shikūkau tsüve lo.
5. Yekube eno alakhūqo akivishi kithi lo.
6. Akiphiki hokūmxa shikimithe lo.
7. Shikave keuqo o kūsami no vethalu mono aghi a ye kuphu tsü lo.
8. No kiphiki lo ow pocket money avekūsami tianuliqo pe sü kūsaje lo.
9. Alasheqo mithe lo.
10. No kiphiki lo axamunu eno asüboqo sho lo.
11. Akiphiki lo jukivi nanu shi lo.
12. Akiphiki lo miqemlei kemi itimiyo alhokūsami lau no sükusho tsü lo.

E. Akukughu.

Alabe yesüta pe ou liphala pape ye eno ou alabe kishi vecheo timi kütami kuphulu cheni keno akiye shi lo.

F. Akūsami/apami atüna lakhi phuluve. Nongu ye kiu gholau no aqoaho kuphu eno xaqhelu nani keno ti kúpütsa lo.

Akiphi 10

Nagami Ghakütsa Tüpalishi - Sümi

Ithini keu kimijiyo:

1. Nagami puasünoqo no tüpalishi shi ighi keu eno kiu kishi kive cheni keno ithikupu lo.
2. Apuasü lono tüpalishi shi ighi keu ghili ithikuthu eno tipau ghili ithi lo.
3. Ashiaye kütamiu mhashomheghi eno chinechini ithikupu lo.
4. Kütütami shiaye no pano mhashomheghi khape akighipi shi che keu ghili ithi lo.
5. Akiphi phi a kelo no kiu toi keu ighiju nani keno tipau ghili tsaqütsalei ithilu lo.
6. Akiphi ghili aküsami momu apamiyo sasü küpütsa kile lo tishi a ye akiphi ghili alau shi ithilu nani.
7. Akiphi lo atsathi akithego kutomo ithulu nani ke tipauqo atsala kipetsü peithani ke püküpütsa lo.
8. Atsakipi pe akipi ghola eno akiye ghola lo alokepu shi peitha luni ke kuto lo.

Nagami shiayeqowu ghakütsa tüpalishi ye kihi kha kümula kepu shi ani. Akhoto no tiqhetini ghulo ki lo aphuqo, asaqo, alaghaqo ti nguno kütaü tsala lo ghi tüpalishimiyo pelo tüpalishi küxüpe cheni. Aghakütsa tüpalishiyo shi keu ye ni nguu amheghi gihu apeni keu ke. Ikhikulu hi ye ninguu mhashomheghi kinikülü lakhi ke.

Apuasü ghakütsa tüpalishi shi keu vechewo ningu küxü lo shitsami ghi ipe ghilu cheni eno aqoaho ghi alokughu no tsü cheni. Nagamiu ghakütsa tüpalishi hami ye kishi no shitsa vechewo xülu cheni keno kichekipiye hipaqo ami küküla eno tüpalishi.

Nagamiu ghakütsa tüpalishi ye ishi kuto tüpalishi shi acheni,

hipaço vechewo aqoaho küqhakulu süighi, külakishi ala kiheshe, küsaje eno ningu puasüu mheshomheghi kütsü eno apuasü ghushoghili alau shi shikumüto kithe cheni.

Sümi shiaye no aghakütsa tüpalishi kini kive kuqo che keu:

1. Kiti-Do:

Kiti-Do ye Sümi Nagamiu ghakütsa tüpalishi lakhi. Kiti-Do ipi atsathi ipeghe keu ye khaghi ye “apukhu kikit” ikemu itehi ye tipau kili pe Kiti-Do shivea. Hipau ghakütsa tüpalishi huthu keu ye aphu-aghüna momu ato kukujo lo kümüsü pimilu keu vechewo kichighi momu heqhi kileve kepu züqho lo hipau shive pe che. Hi ye ashi aghü momu kichighi keu vechwo

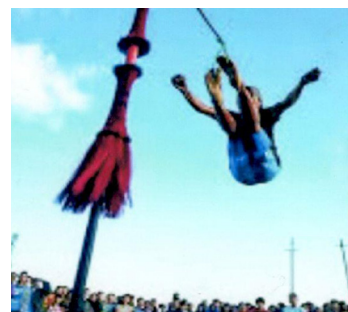
heqhi buqhi kile pe moni keu ghenguno aphu momu hokümüxa phuqo lo layemi no küpünave kemiqo ahiphi lono timi kishephe no apukhu kikit shive no ti no xakütha tsüve che.

Hi ye aghüshini shikini ghola kikichighi ke, ikemu apukhu ngu no alau ye peitha pe mo eno apukhu likhi no ti eno lakha cheni. Ikemu, Kiti-Do pe khalau ghi pe phe pi ye peni keu ghenguno aghüshini shikini ghakütsa tüpalishi ye kili kitheve no ite hi ye apukhu likhi ku mono au ghi peitha woveni keu shivea.

Kughou All Nagaland Kiti-Do Association (ANKA) khaqhive keno Tourism Department of Nagaland ghi tüpalishi hipau pe Nagalandu aghakütsa ghüshini shikini shilu peni ke huthukulupu ghenguno chosü tsü ani.

2. Angu küpüsü:

Angu küpüsü ghi Sümi Naga shiaye ghakütsa tüpalishi lakhi. Xülhe kiqu lo ye kughou aphu lo aküka tou momu atokükau no nga no külau kepu ghuloki toveni keno aghami momu aphu hokümüxa lo apumiyo pelo no tüpalishi hipau kuxu pe che, hi ye apumiyo dolo shitsau pe lono pano nga sasü külakupu shipeni ye ke. Kughengu Nagamiyo khuaye lo akeu ye totimiyo ye khilemu kipitimi lau külakupu

ghenguno pipheju keu chipiu küha. Aküka tou no nga shi aghi namu. Ti ghenguno alokütsümi kükatou no apumiqo dolo shitsau eno phuithai keu pelo pano nga sasü külakupu shipeni keu kukuxu kei.

Hipau tüpalishi shini ke ghenguno Aküka tou no aphu lo apumiqo kümütsü pa lu lo hughi momu aghulhu lo kusüni. Ti shi no Aküka tou no angu pe alumta momu aghili a lo chesü pe qhi no apumi kümütsü pe lono püsü kuxü pe cheni. Khuu khuu no mu akiqheu püsü kuluu ye pano aghulhu ghenguno yichu keu avi/ awo kütsü pe asaxu tsü cheni. Aghulhu shive ke thiu ye aküka tou no aghou no pano nga ailiu vilo kipitimi tipau lau aghola shilupeni keu pulozah tsüve cheni. Akükau tou no hi toi keu küpüghü shi che keu ye pa makishiu ye phuithai kemi eno pa ye kipe lo ghi kuphu kilelu kemi shi aghi peni keu ghenguno hi toi keu shi ighi ipi.

Ikemu ite hi ye hipau tüpalishi ye akhoto tiqhetini momu aghulhu shi keu lono shi a che wuvea.

3. Kebui Dok (avi küha):

Avi küha tüpalishi ye Zeme (Zeliang) mi no shi cheni, hi ye kipitimiqo pelo no ashiaji eno akükümüsü akumto pe phelu peni keu ke. Timi gholo ikipemi momu sakiphemi thive momu kiu wana lo tokulu shilu keu je lono avi lakhi ikhipe tsü no kipitimiqo pelo yichu pe keu ke.

Kughou atsala hipau toveni keno aphu lo kichimi no hi toi asheshu ni “kümütsü pe lono mugha keu shi peni ke l no avi hipau qaqhi phevetsü ani. Asahuqo eno atuqo pelo no lwu timiqo ve kükha shipe moni”. Avi kungo a momu tsüpe puakeu aa lono kuqho pheveni. Kughou avi hu kuqho pheveni keno ashiami kümütsü no yeu yehe shi pütüta pu jeku hamiye apuasü je ku avi ha ithu cheni. Avi ha ithuni eno ashiami dolo khiu pa ghi no avi shomhi tsüqü luni keno pa saje ghephe keu. Ashiami ghi lhave eno avi ghi lhave ke thiu ye akighi pe avi tsüh luve cheni. Ashiami dolo timi khiu pa ghi no avi shomih tsüqülü, khiu no avi shomih ado akushuu shi süneh pe ngolu keno avi shi ghephe kelo no pütüta saje ghepehe tsü cheni. Ikemu kümzapu shi kütsala cheni. Ashiami dolo khiu no avi shomih ado akushuu shi tsüqülü pe ngolu keno timi tipau pe tokulutou ipi shuphe cheni. Hi ye aphu lo abolomi, alagha kughuqo eno xüküami kümütsü no saki shi cheni.

Kughou tokulutou shupheve eno ashihami dolo timi tache kishe keu ye avi shomih bulu tüghiu eno ashe ashe lo tokuluu kiqu lono avi shi ghephe pe kije cheni. Ashihami kümütsü pütüta saje ighi pe apuki (morung) lo wu no lhochuve cheni. Kipitimiyo likhi no tokulu saxu ghulhu chulu nani.

Hipaço kiqu ithi lo.

1. Aghakütsa	- apuasü no pi ghi che ghi keu pe pi cheni.
2. Tüpalishi	- hi ye shikuxü keu kive kuço keu ve che o.
3. Mheshomheghi	- apu asüço no akighipi shi peitha che ghi keu lhoaye/thime.
4. Kinikülü	- kiu kiu mu kupuku no shi peitha lu keu.
5. Akükatou	- kükami gholo atou.
6. Asheshu	- igha muku aqha lau kipithi.

Qokiphe

A. Iniju akeço khochile tsü lo:

1. Sümi shiaye no aghakütsa u tüpalishi shi che keu kini je akiye shi lo.
2. 'Aphukhu Kikiti'je kili ve keu pe kiu kea? Kiu ghenguno hi ye huthu phe kea?
3. Sümi kukautou no amakishiu ki sheni ke ghenguno kiu tüpalishi shi cheni kea? Hi ye kiu ghola lono kive kuço cheni kea?
4. Nagami ghakütsa tüpalishi ye kiu kishi no shi ighilu kea?
5. Zeme timiyo no tüpalishi Kebui Dok shi che keu ye kiu pe phelu peni keu ghenguno kea?
6. Tüpalishi Kebui Dok ye kishi kive kuço cheni kea?

B. Atsathi hipaço khape o likhi o kutoshi no atsajo müla lo.

1. Külakishi
2. Kivekuqo
3. Xakütha
4. Külakupu
5. Amalimi
6. Ashihami

C. Akiphi jukide lo eno tomo no akeu lo süküphave lo.

1. Mheshomheghi kinikülu_____
2. Nagamiu ghakütsa tüpalishi ye ishi kuto_____
3. Apukhu kikiti pe_____shi vea
4. _____asaxü tsü cheni.
5. Apuki lo wu no_____

D. Akuchou tsathi momu kimihi keu pe kimichi lo.

1. Kihikha	Kiti-do
2. Shitsa	avi shomih
3. Sümi Naga	küküla
4. Ashihami dolo	xülu cheni
5. Ami	kümüla

E. Atüna kümüla:

Atüna lakhi phuluve. Kivetsüghü apuasü tüpalishi ghili küpütsa lo eno apuasü tüpalishi gholo khiu no o pulou kea? kiu kishi kive cheni eno no kiu ghenguno no ye alove kea?

F. Aqo kümüla:

Shikükau no akiphibo lo kiphimiqa aloji kini shi kijeve tsü lo. Aloi lakhi lo apuasü tüpalishi lakhi kisheve tsü no shiju aghi khape no titoi shiju acheuve pelo.

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)

STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

“Consume only Iodized Salt”